

รูปอีกาในจิตรกรรมไทย^๑

นายสนั่น รัตนะ^๒

บทคัดย่อ

งานจิตรกรรมไทยทั้งแบบประเพณีและร่วมสมัย ศิลปินใช้รูปอีกาเป็นสัญลักษณ์แทนความหมายต่างๆ โดยใช้รูปร่างลักษณะกายสีด้าของอีกา ถ่ายทอดจินตนาการแสดงความรู้สึกต่างๆ ในแง่มุมลบ หรือบอกกลางร้าย ลางสังหรณ์ เช่น รูปอีกาในสมุดภาพไตรภูมิ ภาพภิกษุสันดานกาของ อนุพงษ์ จันทร เป็นต้น

คำสำคัญ จิตรกรรมไทย หมายถึงจิตรกรรมตกแต่ง สีเอกรงค์ จิตรกรรมไทยแบบประเพณี และจิตรกรรมแบบร่วมสมัย

กา ชื่อนกชนิดหนึ่ง ตัวดำร้อง กากๆ อีกาก็เรียก (พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒)

บทนำ

กา...กา...กา เสียงร้องของนกที่มีสีดำตัวใหญ่ ส่งเสียงร้องเป็นเอกลักษณ์ ราวกับว่าร้องบอกแนะนำตัวเอง ให้ผู้อื่นได้รับรู้ว่าตัวมันคือ กา หรือ อีกา

อีกา เป็นนกที่กระจายพันธุ์เป็นวงกว้างในทวีปเอเชียปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมได้ดี กินอาหารได้

หลากหลายทำให้สามารถปรับตัวเข้ากับถิ่นที่อยู่ใหม่ๆ ได้ง่าย บางครั้งจึงถูกมองว่าเป็นนกที่ก่อความรำคาญ

อีกามี ๓ ชนิด คือ อีกาตะวันออก อีกาอินเดียและอีกาปากใหญ่ มีขนาดโดยทั่วไป ความยาวลำตัวประมาณ ๔๕ - ๕๙ เซนติเมตร แตกต่างกันไปตามลักษณะภูมิภาค ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของญี่ปุ่นแถบเกาะคูริลและคาบสมุทรซาฮาลินจะมีขนาดค่อนข้างใหญ่กว่านกกาบินชากถิ่นอื่น ส่วนอีกาอินเดียอาศัยอยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้มีขนาดเล็กกว่า อีกาบินชากทุกชนิดจะมีปากค่อนข้างยาว หนา และปากบนโค้งลง ขนสีเทาเข้มจากด้านหลังของหัว คอ ไหล่ ส่วนปีก ทาง หน้าและลำคอจะเป็นสีดำเงา อีกาในอินเดียจะมีขนเป็นสีดำมากที่สุด

การกระจายพันธุ์ของอีกาในทวีปเอเชีย ตั้งแต่ตะวันออกเฉียงเหนือของอัฟกานิสถานทางตะวันออกของอิหร่านทางทิศตะวันตกถึงทิศใต้ของอินเดีย ทั่วไปจนถึงทิศตะวันออกเฉียงใต้ของคาบสมุทรมาเลเซีย ลักษณะนิสัยเป็นนกที่หากินง่ายตั้งแต่พื้นดิน บนต้นไม้ กินได้ทั้งพืช สัตว์ ทั้งที่เป็นๆ และตายแล้ว

ในประเทศไทย อีกาเป็นนกประจำถิ่น พบได้ทั่วประเทศจากที่ราบไปจนถึงภูเขาสูง ตามทุ่งโล่ง ป่าชายเลน ชายทะเล ในป่า พื้นที่เกษตรกรรม และสามารถปรับตัว

^๑ บทความนี้เคยนำเสนอด้วยการบรรยายต่อที่ประชุมสำนักศิลปกรรมราชบัณฑิตยสถาน วันพฤหัสบดีที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๖

^๒ ครูชำนาญการพิเศษ / ภาควิชาศิลปกรรมราชบัณฑิตยสถาน

เข้ามาอยู่อาศัยร่วมกับคนได้เป็นอย่างดีไม่ว่าจะเป็นชนบทหรือในเมือง ลักษณะนิสัยเป็นนกที่เฉลียวฉลาด รู้จักจดจำ และลอกเลียนพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์ได้ เป็นนกที่คล่องแคล่วว่องไว ค่อนข้างก้าวร้าว มีความกล้าที่จะเข้ามาแย่งอาหารจากมนุษย์หรือเข้ามาขโมยอาหารที่ชาวบ้านตากหรือวางไว้นอกบ้าน อีกาทุกชนิดจะมีพฤติกรรมสะสมอาหารเอาไว้ในยามขาดแคลน บางชนิดจะขุดหลุมเอาอาหารแห้ง เช่น ลูกนัท ถั่ว หรือเศษเนื้อใส่ลงหลุมกลบด้วยดิน หรือเศษใบไม้ กิ่งไม้ บางชนิดเอาอาหารไปซุกไว้ตามกิ่งไม้ใบหญ้า จัดเป็นนกที่ชาวบ้านไม่ค่อยชอบบออยากจะจับไล่ให้ไปไกลๆ จึงเป็นที่มาของการทำหุ่นไล่กา ที่พบเห็นได้อยู่ตามท้องทุ่งทั่วไป

จากพฤติกรรมการกินทุกอย่าง รวมทั้งสีดำทั้งตัว ทำให้อีกาถูกมองในด้านลบ เช่น บ่งบอกถึงกลางสังหรณ์ ลางบอกเหตุ ลางร้าย โชคร้าย ซี้ชโมย สกปรก หรือเชื่อว่าเป็นนกที่นำสารมาจากดินแดนแห่งความตาย มักใช้เป็นการเปรียบเทียบเยาะเย้ยถากถางในด้านลบเสมอ ดังปรากฏในสำนวนไทยที่เกี่ยวข้องกับอีกามากมาย เช่น คำอย่างอีกาใจดำเหมือนกา อีกาคาบพริก กาในฝูงหงส์ กาหน้าดำเขาจำหน้าได้ เต็นแร่แค้นกา ตีงูให้กากิน สาวไส้ให้กากิน รอดปากเหยี่ยวปากกา เป็นต้น

จากนิทานพื้นบ้านที่ปู่ย่า ตายาย เล่าให้ลูกหลาน ฟังเมื่อครั้งเป็นเด็กว่า “ยายกับตาปลูกถั่ว ปลูกงาให้หลานเผ้า หลานไม่เผ้า อีกาจะมาลักกินเมล็ดถั่ว เมล็ดงาของยายกับตา ยายมายายตา ตามาตาตี”

จากข้อความที่ยกมานี้ เป็นสิ่งที่ผู้ใหญ่บอกเล่าให้เด็กไทยได้รับรู้ และมีทัศนคติในทางลบกับอีกามาตั้งแต่วัยเยาว์ ทัศนคตินี้การสร้างผลงานจิตรกรรมที่เกี่ยวข้องกับอีกา จึงมักจะเกิดขึ้นเป็นภาพในทางไม่ดีมาตลอดทั้งลางร้าย ลางสังหรณ์ สัตว์ซี้ชโมย กินซากเน่า หรืออุปมาเปรียบเทียบกับสีดำของอีกาในแง่มุมต่างๆ เสมอ

รูปอีกาในงานตกแต่งภาชนะ

หลักฐานรูปอีกาในผลงานศิลปกรรมที่เก่าแก่ในประเทศไทยเขียนบนภาชนะเครื่องเคลือบดินเผาที่พบเป็นลวดลายอีกาของแหล่งเตาเผาเวียงกาหลง ตำบลหัวฝาย อำเภอเวียงป่าเป้า จังหวัดเชียงราย เวียงกาหลงเป็นเมืองโบราณมีสมัยประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๑ มีแม่น้ำลาวไหลผ่านอยู่ใกล้ๆ ตัวเมือง พบหลักฐานทางศิลปกรรมเป็นเครื่องปั้นที่ใช้เนื้อดินสีขาว น้ำเคลือบบางใสมีรอยรานเป็นรอยเล็กละเอียด ส่วนใหญ่มีน้ำหนักรวมเพราะใช้เนื้อดินที่ละเอียดปั้นภาชนะ มีสีขาว เหลืองนวล สามารถปั้นรูปภาชนะได้บางกว่าเครื่องปั้นดินเผาจากแหล่งอื่น ๆ ที่พบ

ในประเทศไทยลวดลายที่เขียนระดับบนภาชนะจะเป็นสีดำ มีลวดลายต่างๆ เช่น ลายพันธุ์พฤกษา ลายข้าวเปลือก ลายรูปคนและสัตว์ในตำนานและที่สำคัญมีลวดลายกาด้วยลวดลายเหล่านี้เขียนด้วยเส้นที่คมชัดอย่างประณีตและเป็นอิสระ สีของลวดลายจะเป็นสีดำตัดกับสีขาวของน้ำเคลือบอย่างชัดเจน

ในจิตรกรรมไทยแบบประเพณี มีหลักฐานการวาดภาพรูปอীগาในสมุดภาพไตรภูมิมีกถา ฉบับสมัยอยุธยาและฉบับสมัยธนบุรีเป็นเอกสารที่สร้างขึ้นจากความคิดรวบยอดในองค์ความรู้และความศรัทธาที่มีต่อเรื่องไตรภูมิ ซึ่งเป็นวรรณคดีชั้นเยี่ยมทางพระพุทธศาสนาอันเป็นมรดกตกทอดตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นราชธานี และเชื่อกันว่าเป็นบทพระราชนิพนธ์ของพญาลิไทย พระมหากษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัยทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นประมาณปีพุทธศักราช ๑๘๘๘ โดยมีพระราชประสงค์ที่จะใช้เป็นคำสอนให้ประชาชนของพระองค์ได้เรียนรู้ปรัชญาการดำรงชีวิตตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนาประกอบด้วยหลักธรรมที่สำคัญคือประกอบกรรมดีละเว้นกรรมชั่ว รู้จักผลกรรมที่ส่งผลในทิศทางที่แตกต่างกัน ๓ ประการ คือความสุข ความทุกข์ ความหลุดพ้นจากความสุข และความทุกข์นั้น

รูปอীগาในจิตรกรรมสมุดไทยรวมถึงในจิตรกรรมฝาผนัง จะพบรูปอীগาทำหน้าที่เป็นสัตว์กินซากในขุมนรก

คอยจิกกินหมูเปรต ผู้คนที่ทำบาปต่างๆ แล้วตกนรก เช่น บาปยุยงให้สงฆ์ผิดกันจะมีหนองเจาะปากอยู่ บาปตีพ่อแม่ ตายายจะขอดเนื้อตัวเองกิน บาปบังคับความผิดธรรม บาปหญิงนอกใจผัว บาปฆ่าสัตว์ขายเนื้อขายหนังเป็นแต่ชิ้นเนื้อ และกระดูกให้แร้งกาไล่จิกไปในอากาศ บาปทำไร่นาในเขตวัด บาปใส่รองเท้า ชีข้าง ม้า ยั่วยานคานหามเข้ามาในเขตวัด บาปตัดหน่อไม้วัด บาปลอกทองพระ เป็นต้น ซึ่งรูปอীগาจะเป็นนกคอยจิกกินซากศพ หรือสิ่งเน่าเปื่อยของหมูเปรตต่างๆ ให้ความรู้สึกหดหู่ น่ากลัว เป็นภาพที่สอนให้ผู้คนไม่คิดที่จะกระทำการสิ่งต่างๆ ที่เป็นบาปเพื่อจะได้ไม่ตายตกนรกไปเป็นหมูเปรตให้นกกาจิกกิน หรือในภาพจิตรกรรมฝาผนังพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามเรื่องรามเกียรติ์ ห้องที่ ๕๙ ตอนกุมภกรรณตั้งพิธีลับหอกโมกคักดิ์ หนุมานกับองคตแปลงเป็นสุนัขเฝ้าล่อน้ำและมีอীগาคอยจิกกินเป็นอาหาร ช่างเขียนจะเขียนรูปอীগากำลังจิกกินซากเน่าของสุนัขที่ล่อน้ำอยู่หน้าพลับพลาของกุมภกรรณเพื่อจะขัดขวางทำลายพิธีกรรมของกุมภกรรณ

รูปอীগาในจิตรกรรมไทยร่วมสมัย

เมื่อวงการศิลปกรรมไทยเข้าสู่คร่วมสมัยมีศิลปินไทยหลายๆ คนใช้รูปอীগาเป็นสัญลักษณ์แทนคำเรื่องราวต่างๆ เป็นผลงานที่เป็นปัจเจกส่วนบุคคลทั้งรูปแบบ แนวคิด วิธีการนำเสนอทั้งนี้ผู้ชมภาพสามารถจินตนาการหรือตีความได้หลายแนวทางตามประสบการณ์ทั้งผู้สร้างสรรค์และผู้ชื่นชมผลงานศิลปกรรม จะขอยกตัวอย่างผลงานของศิลปินร่วมสมัยพอสังเขป ดังนี้

สุมน ศรีแสง เป็นศิลปินในยุคแรกๆ ของศิลปกรรมร่วมสมัยไทย เลือกใช้รูปทรงของนกสีดำ เพื่อให้เกิดองค์ประกอบของภาพที่มีจังหวะ น้ำหนักให้ความรู้สึกเคลื่อนไหวในภาพด้วยเทคนิคภาพพิมพ์แม่พิมพ์ไม้ ให้ชื่อภาพว่า อีกา ๑๙๖๑ ได้รับรางวัลเหรียญทองแดงจากประกวดศิลปกรรมแห่งชาติ ครั้งที่ ๒๑ ปีพุทธศักราช ๒๕๐๔

ประพันธ์ ศรีสุตา สร้างผลงานศิลปกรรมชิ้นในปีพุทธศักราช ๒๕๑๐ ด้วยเทคนิคภาพพิมพ์แม่พิมพ์ไม้ ใช้รูปฝูงอีกาบินเหนือท้องทุ่ง ที่มีผู้คนและบรรยากาศอื่นๆ ในชนบท

ประวัติ เล่าเจริญ สร้างผลงานศิลปกรรมแนวสื่อผสมและการจัดวาง ในผลงานชุดสุภาชีวิตที่ที่สอนในปีพุทธศักราช ๒๕๔๔ ให้ชื่อภาพว่า ตูงให้กากิน ซึ่งยังคงความหมายของอีกาที่เป็นสัตว์กินซาก

อนุพงษ์ จันทร ศึกษาเรื่องราวของชุมชนรักและแปรทนต์ต่างๆ ในไตรภูมิ และนำรูปอีกามาใช้เป็นสัญลักษณ์ ในผลงานตั้งแต่ครั้งเป็นนักศึกษาในคณะจิตรกรรมประติมากรรมและภาพพิมพ์ มหาวิทยาลัยศิลปากร โดยให้ความหมายของอีกาเป็นสัญลักษณ์แทนสิ่งชั่วร้าย ความไม่ดี มีสีดำ สัตว์กินซาก ชี้ขโมย ซึ่งเป็นความเชื่อแบบไทยๆ ที่ปลูกฝังกันมารวมถึงการตีความหมายของอีกาในเชิงเปรียบเทียบโดยการนำเอาเหตุการณ์ต่างๆ ที่ปรากฏเป็นข่าวบนสื่อในห้วงเวลานั้นๆ มาผสมผสานให้ทันสมัยทันเหตุการณ์ บางครั้งใช้ความหมายเชิงสัญลักษณ์ สำนวนคำพ้องเสียง เช่น คำว่าสีกาที่หมายถึงสีดำของอีกากับสีกาที่หมายถึงสุภาพสตรีที่เป็นชาวพุทธ หรือนำคำสอนตามแนวพุทธศาสนาในพระไตรปิฎกมาตีความออกมาเป็นภาพนำเสนอออกมาในรูปแบบอุดมคติที่มีความเหมือนจริงมากขึ้น ผลงานชิ้นสำคัญได้แก่ ผลงานจิตรกรรมที่ให้ชื่อว่า ภิกษุสันดานกา ซึ่งตีความจากการสังเกตพระภิกษุในพุทธศาสนาเกี่ยวกับเหตุปัจจัย ๑๐ อย่างที่พระภิกษุสงฆ์มีลักษณะคล้ายอุปนิสัยของอีกา เป็นผลงานจิตรกรรมได้รับรางวัลประกาศนียบัตรเกียรตินิยม อันดับ ๑ เหรียญทอง จากการประกวดศิลปกรรมแห่งชาติ ครั้งที่ ๕๓ ในปีพุทธศักราช ๒๕๕๐ ใช้เทคนิคสีอะครีลิคบนผ้าจิวร ขนาด ๒๐๐ x ๒๙๐ เซนติเมตร มีแนวคิดในการนำเสนอผลงานชิ้นนี้ว่า “ต้องการแสดงภาพลักษณ์

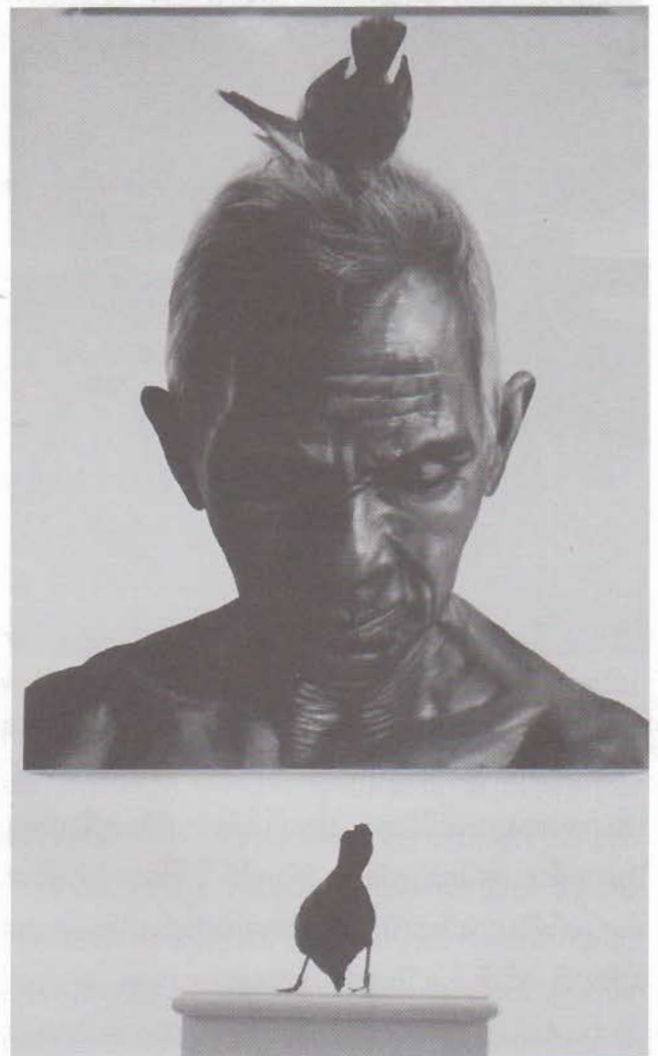
ของเปรตที่แฝงอยู่กับผู้คนในสังคมปัจจุบัน โดยนำความเชื่อเรื่อง เปรตภูมิ ซึ่งเป็นกุศโลบายที่ใช้เตือนสติให้มนุษย์มีความเกรงกลัวต่อผลแห่งกรรมและสร้างสำนึกให้ตั้งอยู่บนรากฐานของศีลธรรมมาเป็นแรงบันดาลใจในการสร้างสรรค์ผลงานเพื่อถ่ายทอดความคิด อารมณ์ความรู้สึกตามทัศนคติส่วนตัว ออกมาเป็นผลงานศิลปะไทยร่วมสมัย” รายละเอียดในภาพมีรูปอีกา ๒ ตัวคอยจ้องมองจะจิกกินบางสิ่งบางอย่างที่เปรตปากแหลมแบบอีกากำลังใช้มือล้วงสิ่งของอยู่ในภาชนะรูปทรงคล้ายบาตร รูปอีกาที่ใช้เป็นลักษณะอีกาที่คอยจ้องแย่งชิงหรือฉกขโมยสิ่งของตามความเชื่อของไทยมาแต่โบราณ

นาวิน เบียดกลาง นำเสนอผลงานจิตรกรรมร่วมสมัยโดยมีแรงกระตุ้นจากการที่มีอีกา ๒ ตัว จิกตีกันแล้วบินเข้ามาเกาะในห้องนอนและที่ประตูบ้านของตนเองในเวลาเช้าของวันหนึ่ง ของปีพุทธศักราช ๒๕๔๕ ประกอบ

ในห้องเวลาเดียวกันนั้น มีปัญหาต่างๆ เข้ามารุมเร้าในชีวิตจริงของเขาทั้งปัญหาชีวิตครอบครัว เงินทองหน้าที่การงาน ทำให้เขาผูกโยงเหตุการณ์อันอีกาตีกันนั้นเป็นกลางร้ายหรือกลางบอกเหตุ ทำให้จิตใต้สำนึก ครุ่นคิด หวาดวิตกกังวลต่างๆ นานา แล้วผูกโยงเรื่องราวทุกสิ่งทุกเหตุการณ์เข้าด้วยกันเป็นแนวคิดในการสร้างผลงานจิตรกรรมร่วมสมัยชุด

กลางสังฆรณ์ กิเลส ตัณหา เป็นภาพฝูงอีกากำลังไล่จิกตี หรือเกาะอยู่บนตัวเอง บนใบหน้า และบนเตียงนอนในห้องของตนเอง เป็นต้น

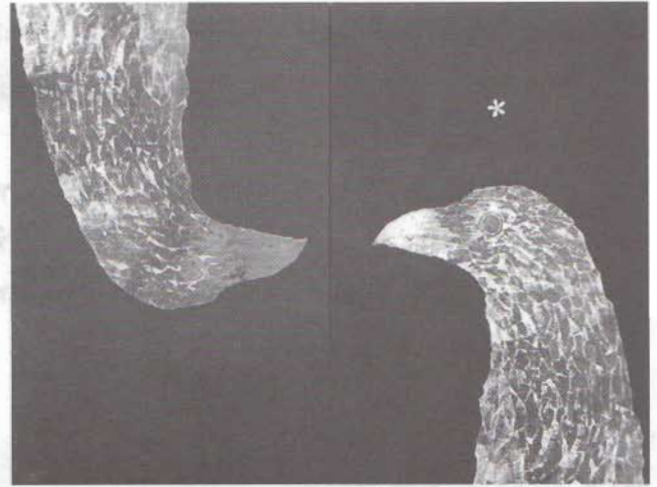
ประติษฐ์ ตั้งประสาทวงศ์ ใช้สัญลักษณ์รูปอีกา ในผลงานจิตรกรรมสีน้ำมัน ตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๕๑ โดยการตีความรูปอีกาคือตัวนำ ซึ่งเหตุแห่งกรรม เหตุแห่งทุกข์ ความเหนียวล้ำ ความมีกิเลสในตัวของมนุษย์ที่ปรากฏมาในรอยเหยียนของผิวหนังของชายชรา ที่มีรูปอีกาคอยจิกกินตัวกิเลสเหล่านั้นอยู่บนศีรษะ ซึ่งมีความหมายคือความทุกข์ที่กำลังรุมเร้า ส่วนอีกาตัวล่างที่กำลังยืนเป็นการเชื่อมความรู้สึกระหว่างผลงานจิตรกรรมกับผู้ชื่นชมผลงาน

นวัต เลิศแสวงกิจ เริ่มต้นสร้างสรรค์งานจิตรกรรม ใช้รูปอิกาดั้งแต่พุทธศักราช ๒๕๕๓ เมื่อครั้งเดินทางไปศึกษาปริญญาโททางศิลปะที่มหาวิทยาลัยวิศวการศาสตร์นิเทศน์ ประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกันกับที่ประเทศไทย กำลังประสบเหตุการณ์ความรุนแรงทางการเมือง จึงหิบบยกประเด็นความขัดแย้งมาสร้างผลงานศิลปะเพื่อรำลึกถึงบ้านเกิด โดยใช้สัญลักษณ์ของอิกาเป็นตัวแทนของความแตกแยกกลางร้าย โดยการเขียนเป็นภาพฝูงนกกาเกาะอยู่บนต้นไม้ บางตัวต่อสู้กันจนขนหลุดปลิวว่อน กิริยาท่าทางอิกาเหล่านั้นเปรียบเหมือนกับผู้คนซึ่งถูกมองว่าแตกแยกจากสังคมอันมีต้นเหตุมาจากความคิดเห็นที่แตกต่างกัน ความเกลียดชังกัน มือคตอยู่ภายในจิตใจเห็นว่าบ้านเมืองกำลังวุ่นวายจึง

เข้าไปจัดระเบียบด้วยวิธีการของตนเอง เช่น การใช้ความรุนแรง การใส่ความให้อีกฝ่ายหนึ่งเป็นคนผิด ผลสุดท้ายอาจกลับกลายเป็นมือตนเองที่ต้องเปื้อนเลือด

นภพงค์ กูแระ ใช้สัญลักษณ์รูปอิกาสร้างสรรค์ผลงานภาพพิมพ์ ชื่อภาพนกสองหัว โดยการให้ความหมายสีดำของอิกา คือเพื่อนสนิทที่ซบพอกันมากที่สุดแต่่มองในด้านมืด หรือมุมมืดที่มีอาจปฏิเสธหรือหลบหลีกหลีกเลี่ยงไปจากเพื่อนที่กำลังแสดงอารมณ์แบบตีสองหน้าในห้วงเวลาเดียวกัน

บทสรุป

จากความคิดที่หลากหลายของผลงานจิตรกรรมของไทยที่ศิลปินใช้รูปอิกาเป็นสัญลักษณ์แทนความรู้สึกนึกคิดให้ออกมาตามจินตนาการของปัจเจกบุคคล หากพิจารณาโดยรวมแล้ว รูปอิกายังคงแสดงเรื่องราวในแง่ลบเหมือนดังอดีต คือการนำเอาลักษณะทางกายภาพสีดำพฤติกรรมต่างๆ ของอิกา และความรู้สึกถึงกลางร้าย ลางสังหรณ์ มาเป็นแนวคิดในการสร้างสรรค์ผลงานจิตรกรรมแต่วิธีการตีความ มุมมองและการนำเสนอของแต่ละบุคคลมีความแตกต่างกันไปตามทักษะและประสบการณ์ มีวิวัฒนาการให้เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน คือ การร่วมยุคร่วมสมัยกับสากลได้โดยมีลักษณะการเชื่อมโยงกับรากฐานทางวัฒนธรรมจากอดีตสู่ปัจจุบันได้อย่างงดงาม

บรรณานุกรม

เฉลียว ปิยะชน. มรดกเครื่องดินเผา. บริษัท เคล็ดไทย จำกัด : กรุงเทพฯ. ๒๕๔๔.

นิตดา หงส์วิวัฒน์. เครื่องปั้นดินเผา. บริษัท พิมพ์ดี จำกัด : กรุงเทพฯ. ๒๕๔๔.

น้ำชาติ ประชาชื่น. “รู้ไปไม่ผิด : อีกา”. ข่าวสดรายวัน ๖ ธันวาคม ๒๕๕๕.

มหาวิทยาลัยศิลปากร. สื่อบัณฑิตการแสดงผลศิลปกรรมแห่งชาติ ครั้งที่ ๕๓. บริษัท แพลนพรีนติ้ง จำกัด : กรุงเทพฯ. ๒๕๕๐.

รัชนี ซอโสตถิกุล. ส่วนวน ภาชิตและคำพังเพยของไทยที่น่าสัตร์มาเปรียบ. สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : กรุงเทพฯ. ๒๕๔๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. บริษัท นานมีบุ๊คส์ จำกัด : กรุงเทพฯ. ๒๕๕๒.

รินรดา ปิยจินตางค์. Fine Art Magazine ฉบับที่ ๖ ปีที่ ๙. บริษัท อมรินทร์บุ๊คเซ็นเตอร์ : กรุงเทพฯ. ๒๕๕๕.

วิโชค มุกดามณี. สื่อประสมและศิลปะแนวจัดวางในประเทศไทย. บริษัท อมรินทร์พรีนติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน) : กรุงเทพฯ. ๒๕๔๕.

WWW. Tumsrivichai.com

สัมภาษณ์บุคคล

นาวิน เบียดกลาง ๒๐ พฤษภาคม ๒๕๕๖

นภพงค์ กุ้แร่ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๕๖

ประดิษฐ์ ตั้งประสาทวงศ์ ๑๖ พฤษภาคม ๒๕๕๖

อนุพงษ์ จันทร ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๕๖